

UOT 336.221.4: 338.244.2

Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi

Nəbiyev İsmayıl İbrəhim oğlu*

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin I kurs magistrantı

Müəllif ulu öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə "Azərbaycanın vergi xəbərləri" jurnalının bu ilin may ayında "Vergilər və iqtisadi inkişaf" mövzusunda magistrantlar arasında keçirdiyi referat müsabiqəsində 2-ci yerə laqiyq görülmüşdür.

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - vergi sisteminin tarixini araşdırmaq, vergi sistemi tarixi üzrə tədqiqatların təkamülü və müasir meyillərinin təsbit edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - ümumi nəzəri metodlarla yanaşı, tarixi ardıcılıq metodlarından ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanda vergilərin hələ qədim dövrlərdən mövcudluğunun üzə çıxması, vergi sistemi tədqiqatlarının çoxluğuna baxmayaraq, ilk dəfə sistemli şəkildə tarixi ardıcılıqla tədqiq edilməsi, müxtəlif tarixi dövrlərdə hansı vergi və mükəlləfiyyət növlərindən istifadə edilməsinin və hər bir tarixi dövrdə mövcud olmuş dövlətlərin vergi siyasətinin fərqli olmasının üzə çıxarılması.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri - Azərbaycanda mövzu ilə bağlı elmi tədqiqatların kifayət qədər məhdudluğu, tarixin ilkin mərhələlərində mövcud olmuş vergi növləri haqqında məlumatların bizim dövrümüzə qədər kifayət qədər gəlib çatmaması.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti - vergi sisteminin tarixi çox dəqiqliklə araşdırılaraq Azərbaycanda lap qədimdən müasir dövrümüzə qədər mövcud olmuş vergi sisteminin düzgün dərk edilməsinə imkan verməsi.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - müxtəlif yanaşmalar ümumiləşdirilərək mövzu ilə bağlı əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi və Azərbaycan-dilli ədəbiyyatda bu istiqamətdə ilk tədqiqatlardan olması.

Açar sözlər: *Azərbaycan iqtisadiyyatı, vergi sistemi, vergi işinin tarixi*

* AZ1000. Bakı şəhəri, İstiqlaliyyət küç. 6.
ismayil.ibrehimoglu@yahoo.com

Giriş

Bildiyimiz kimi, vergilər müəyyən edilmiş qanun çərçivəsində təsərrüfat subyektlərindən və əhalidən dövlət tərəfindən alınan icbari ödənişlərdir. Vergilərin tarixi bəşəriyyətin tarixi qədər qədimdir. Vergilər dövlətin maliyyə ehtiyatlarının yaradılmasının əsas mənbəyi olmaqla, min illərdir ki, mövcuddur. Onlar dövlətin təşəkkül tapdığı və cəmiyyətin siniflərə bölündüyü andan iqtisadi münasibətlərin zəruri elementinə çevrilmişlər. İngilis iqtisadçısı S.Parkinsonun sözləri ilə desək, “Vergitutma dünyanın özü qədər qədimdir. Onun ilk forması hər hansı bir yerli hökmdarın çayın mənsəbinə, iki çayın qovuşduğu yerə və ya dağ keçidinə sədd çəkdiyi və tacir və səyyahlardan keçib getmək üçün haqq aldığı zaman yaranmışdır”.

Məğlub edilmiş xalqdan bac-xərac alınmasını vergitutmanın ilk forması hesab etmək olar. Məğlub edilmiş tərəfin bütün varidatı hərbi qənimət kimi qalib tərəfin əlinə keçirdi. Məğlub tərəf qaliblərin saxlanılması ilə bağlı olan xərcləri ödəməyi öz öhdəsinə götürürdü. Başqa sözlə, məğlublardan alınan varidat vergilərin ilk təmsalidir. Diqqət yetirsək görürük ki, ilk əvvəllər Azərbaycan ərazilərində də vergilər bac-xərac formasında olmuş, daha çox soyğunçu xarakteri daşmışdır. Bu haqda tədqiqatda daha geniş məlumat verilir və ümumiyyətlə, Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi antik dövrdən başlayaraq ilkin vergi və rüsumlardan tutmuş, müasir Azərbaycan Respublikasında mövcud vergilərə qədər hamısı haqda dolğun məlumat verilir. Bu zaman Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi dörd tarixi mərhələyə ayrılmış və hər tarixi mərhələdə də mövcud olan dövlət qurumları və onların vergi sistemi araşdırılmışdır.

Uzun illər Azərbaycan dövləti əsarət altında olduğundan müstəqil vergi sistemi və vergi siyasəti olmamış, yalnız 1990-cı illərin əvvəllərində müstəqil Azərbaycan Respublikası yarandıqdan sonra müstəqil maliyyə və onun tərkib hissəsi olan vergi siyasəti təşəkkül tapmışdır. Tədqiqatın sonuncu tarixi mərhələsi məhz həmin dövrləri əhatə edir ki, bu da müstəqil respublikamızda vergi sistemi sahəsində yaradılan hüquqi baza və təkmil vergi sisteminin yaradılması sahəsində keçirilmiş islahatları əhatə edir.

Azərbaycanda vergi sisteminin tarixi

Vergilər dövlətin yarandığı gündən cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin zəruri həlqəsini təşkil edir. Dövlət quruluşunun inkişafı və dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq, vergi sistemində də daima dəyişikliklər baş verib. Bu baxımdan, vergi sisteminin tarixindən danışarkən Azərbaycanın tarixi keçmişinə diqqət yetirilməli və keçmişdən müasir dövrə qədər vergi sistemi və hansı vergi növlərinin mövcudluğu araşdırıl-

malıdır. Azərbaycanda vergi sistemini aşağıdakı tarixi mərhələlərə ayırmaq mümkündür:

1. Qədim dövrlərdə (*X əsrə qədər*) Azərbaycanda vergilər;
2. X - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergilər;
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti (*1918 – 1920-ci illər*) və sovet dövründə vergilər;
4. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda vergilər.

İndi isə bu tarixi mərhələnin hər birində vergi sistemini araşdıraq.

1. Qədim dövrlərdə (*X əsrə qədər*) Azərbaycanda vergilər

Bu da öz növbəsində üç tarixi mərhələyə ayrılır.

1). Antik dövr – Bildiyimiz kimi, eramızdan əvvəl IV minilliyin sonu III minilliyin əvvəllərindən başlayaraq ibtidai icma quruluşunun dağılması və sinifli cəmiyyətə keçid prosesi başlayır. Bu dövrlərdə müasir Azərbaycan ərazisində Aratta, Kutium kimi qədim dövlətlər mövcud olmuş, eramızdan əvvəl I minilliyin əvvəllərində isə Cənubi Azərbaycan ərazisində Urmiya gölü hövzəsində Manna dövləti, Araz çayından şimal ərazilərdə isə Albaniya dövləti yaranmışdır. Antik dövrdə adı çəkilən bu dövlətlərdə əhali əsasən köçəri maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olmuş, vergilər isə bir qayda olaraq natural formada toplanmışdır. Eramızdan əvvəl VI əsrin əvvəllərində qədim Azərbaycanın Manna dövləti süquta uğradı və onun əraziləri İranda yaranmış qüdrətli Midiya dövləti tərəfindən işğal edildi. Midiya dövləti süquta uğrayandan sonra İranda Əhəməni sülaləsinin hakimiyyəti (*e.ə.550-330-cu illər*) bərqərar oldu, Azərbaycan torpaqları isə bütövlükdə Əhəməni Satraplığına daxil edildi. Bu ərazilərdə təmsil olunmuş ayrı-ayrı tayfalar əhəmənilərə vergi verir və Əhəməni ordusunun silahlı qüvvələrini təchiz edirdi. Əhəmənilərin bu ərazilərdə yürütdükləri vergi siyasəti soyğunçu xarakter daşıyırdı. Farslar hakim xalq kimi pul şəklində vergi ödəməkdən azad idilər. Digər xalqlar isə ümumilikdə hər il 7740 gümüş vavilon talantı məbləğində vergi ödəyirdilər.

Sonrakı dövrlərdə Azərbaycan əraziləri əvvəlcə Makidoniyalı İsgəndərin (*e.ə.336-cı il*), daha sonralar isə Selvikilər və Parfiya dövlətlərinin işğalına məruz qaldı. Selvikilər dövlətinin vergi sistemi kifayət qədər mürəkkəb idi. İcmalar və şəhərlər tərəfindən ödənilən foros adlı vergi xüsusilə ağır idi. Çünki onun həcmi ilin məhsuldar olub-olmamasından asılı olmayaraq dəyişməz qalırdı. Bundan başqa əhalidən can vergisi, müxtəlif növ rüsumlar yığılır, əmlakın başqasına verilməsi, qul alveri və s. fəaliyyət növlərinə görə vergi tutulurdu. Parfiya dövlətinin də vergi sistemi barədə olduqca az məlumat var.

2). Sasanilər dövrü – III-IV əsrin I yarısında bütün Sasani dövlətində olduğu kimi Adurbadaqanda da (*Azərbaycan nəzərdə tutulur*) əhali sinfi strukturuna görə dörd zümrəyə bölünürdü: 1) kahinlər, 2) döyüşçülər, 3) katiblər, 4) vergi verənlər.

Vergi verənlər zümrəsi özündə bütün zəhmətkeş əhalini - əkinçiləri, sənətkarları, eləcə də ticarətlə məşğul olanları birləşdirirdi. Bütün vergi verən zümrənin başında vastrişansalar dururdu. O, eyni zamanda maliyyə idarəsinin başçısı hesab olunurdu.

Bütün vergi verənlər zümrəsi qezit adlanan can vergisi və fəvqəladə vergilər ödəyirdilər. Kəndlilərdən xaraq adlanan torpaq vergisi tutulurdu. Kəndlilərin üzərinə bir sıra mükəlləfiyyətlər də qoyulmuşdu. Onlar irriqasiya qurğularının, qalaların və inzibati binaların tikintisinə cəlb edilirdilər.

I Xosrovun dövründə üzərinə vergi qoyulmuş torpaqlar siyahıya alınırdu. Vergi vahidi 1/10 hektara bərabər olan qarib sayılmağa başladı. Torpaq vergisinin miqdarı əkilən bitkinin xarakterindən asılı olaraq müxtəlif idi. Məsələn, bir qarib buğda və ya arpa sahəsindən bir dirhəm, bir qarib üzümlükdən 8 dirhəm, bir qarib qarayonca sahəsindən 7 dirhəm alınırdu. Dörd xurma palmasından və altı zeytun ağacından isə 1 dirhəm vergi tutulurdu.

I Xosrovun dövründə əmlakın qədərindən asılı olaraq 20-50 yaşlı kişilərdən 12, 8, 6 və 4 dirhəm can vergisi müəyyən edilmişdi. Kübar nəsilər, əyanlar, döyüşçülər, katiblər, kahinlər və məmurlar can vergisindən azad idilər. Vergilərin ödənilməsi çətin olduğundan dörd aydan bir - ildə üç dəfə alınırdu. Torpaq və can vergisi ilə yanaşı əhalidən başqa vergilər də tutulurdu.

3). Xilafət dövrü – VII əsrin birinci yarısında Ərəbistan yarımadasında güclü bir feodal dövləti – Xilafət meydana gəldi. 633-651-ci illərdə Azərbaycan Xilafətə birləşdirildi. Yerli feodal cəmiyyəti üzərində hakim mövqə tutan Xilafət üsul-idarəsi VIII əsrdə ərəblərin işğalı dairəsinə düşmüş bütün becərilən torpaqları müsəlman icmasının mülkiyyəti elan etdi. Bu torpaqlar, əsasən, öz rəiyyətlərinə qarşı münasibətdə bütün hüquq və imtiyazlarını qorumuş əvvəlki sahiblərinin ixtiyarında saxlanılır, ərəblər isə bu sahibkarların müsəlman icması xəzinəsinə (*beytülmala*) boyun olduqları vergilərlə kifayətlənirdilər.

Əsasən, silah gücünə ələ keçirilmiş şimalı-cənublu Azərbaycanın tabe edilmiş əhalisi ilə qarşılıqlı münasibətlər işğalçılarla yerli əhali arasında bağlanmış müqavilələrlə tənzimlənirdi. Hər bir belə müqavilə, başqa şərtlərlə yanaşı, birdəfəlik və illik vergilərin ödənilməsi təəhhüdü haqqında maddəni də nəzərdə tutur, yerli əhaliyə məxsus torpaqları onun ixtiyarında saxlayırdu. Zimmi, yəni başqa dinə mənsub yerli adam statusunu qazanmış bu sahibkarlar müsəlman icmasının himayəsində qalır, torpaq vergisi – xəracla yanaşı, qeyri-müsəlmanların verdiyi can vergisi – cizyəni də ödəyirdilər. Müsəlman qanunvericiliyinə – şəriətə görə cizyə hər il ancaq kişilərdən, özü də onların sənət və ya ticarətdən əldə etdikləri qazandıqdan asılı olaraq alınırdu. Varlılar 48, ortabablar 24, yoxsullar isə 12 dirhəm ödəyirdilər. Əgər can vergisi – cizyə ancaq qeyri-müsəlmanlardan alınırıdısa, torpaq vergisi – xərac həm müsəlmanlardan, həm də başqa dinlərə etiqad edənlərdən alınırdu, ancaq qeyri-müsəlmanlar bu vergini ikiqat həcmdə ödəyirdilər. Xəlifə Hişam dövründə (724-743) ərəblərin Azərbaycan və Arrandakı vergi siyasəti köklü dəyişikliyə məruz

qaldı: buradakı Əməvi hakimləri cizyəni xəzinəyə böyük gəlir gətirən vergilərdən biri kimi fərqləndirməyə başladılar. 725-726-cı ildə Hişamın sərəncamına görə, Azərbaycanda əhali, torpaq, mal-qara və hər cür başqa əmlakın yeni siyahıyaalınması keçirildi. Bu məqsədlə o, öz sərkərdəsi Haris İbn Əmri Arrana göndərdi. Moisey Kalankatlının məlumatına görə, ağır vergi qoyulmasına səbəb olan bu yeni siyahıyaalma əhalinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı. Bu siyahıyaalmadan sonra tətbiq edilən yeni vergi sistemi vergi verən əhali ilə yanaşı, rahiblərdən də vergi alınmasını nəzərdə tuturdu. Əhalinin üzərinə sənətkarlığa, kəbinə görə yeni əlavə vergilər qoyuldu. Ölkənin cənubunda xəlifə II Ömər zamanı ləğv edilmiş əvvəlki Sasani vergiləri - “Novruz və Mihrican hədiyyələri” bərpa edildi. Belə vergi sistemi təkcə yoxsulları deyil, hətta bir çox əyan və varlıları da səfalətə düşər etdi. Əgər Əməvilər dövründə natura ilə ödənc vergilərin mühüm hissəsini təşkil edirdisə, Abbasilər dövründə vergilərin ancaq bir hissəsi natura ilə ödənilirdi. Özü də bu natura içərisində zinət əşyaları və ərəblərdə az tapılan mallar üstünlük təşkil edirdi. Bu sistem II Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun dövründə (754-775) xüsusən geniş tətbiq edilməyə başlanmışdı. Onun dövründə misahə adlanan xərac, əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq, torpaq sahəsinə görə pulla, yəni hələ Ömər ibn əl-Xəttabın qoyduğu qaydalar üzrə alınır. Əl-Mənsurun varisi xəlifə əl-Mehdinin dövründə (775-785) onun sərəncamına görə xəracalma sistemi dəyişildi. Misahə xəracı – torpağın sahəsinə görə alınan vergi əvəzinə müqasəmə xəracı – məhsula görə alınan vergi qoyuldu; özü də suvarılan torpaqlardan məhsulun yarısı, dəliyə və kirbə ilə suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/3-i, duləblə- suvarılan torpaqlardan məhsulun 1/4-i alınır. Lakin əl-Mehdinin dövründə meyvə ağaclarına, zeytun və üzüm bağlarına xərac qoyuldu. Torpaq vergisi və can vergisindən əlavə aşağıdakı vergilər alınır: xüms – mülkiyyətdən və əmlakdan alınan, gəlirin 1/5-i bərabər olan vergi; zəkat – yoxsulların xeyrinə varlı müsəlmanların əmlakından tutulan vergi; zəkat əl-fitr – orucluğu başa çatması münasibətilə verilən pay – fitrə; sədəqə – yoxsullara verilən ianə; uşr – məhsulun 1/10-nə bərabər vergi. Xüms – pul və ya natura şəklində dinc yolla ələ keçirilmiş əmlakdan, əməkhaqqından, mədən və dəfinələrdən, kafir və ya zimminin müsəlmandan satın aldığı torpaqdan, əsirlər də daxil olmaqla hərbi qənimətlərdən alınır. Dəyəri ailənin illik xərcindən artıq olan əmlak satın alındıqda və ya müxtəlif peşə sahiblərinin gəlirləri illik məxaricdən çox olanda xüms ödənilməli idi. Zəkat – ildə bir dəfə alınır; bu vergi dənli bitkilər (*düyü və lobyadan başqa*), giləmeyvələr, daş-qaş və ev heyvanları üzərinə qoyulurdu. Buğda və arpadan zəkat məhsul yetişəndən sonra alınır, üzüm üçün isə qora dövründə müəyyənləşdirilirdi. Zəkat əl-fitrə – ildə bir dəfə, orucluğu ayının başa çatması münasibətilə varlı müsəlman ailəsinin yetkinlik yaşına çatmış hər bir üzvünə görə ödənilirdi. Fitrə məhsul və ya pulla ödənilə bilirdi. Onun qədəri 3 kq buğdaya, arpaya və ya çəltiyə, xurmaya, kişmişə, qarğıdalıya və başqa məhsullara bərabər idi. Uşr – hər il əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq məhsullarından satış üçün nəzərdə tutulan və qiyməti 200

dirhəmdən artıq olan başqa məhsullardan natura ilə alınan onda bir vergisi idi. Şirvanda (*Bakıda*) bunlardan başqa, neft və duz mənbələri üzərinə də vergi qoyulmuşdu. Bütün bunlar isə xilafətə qarşı mübarizə meyillərinin güclənməsinə səbəb olurdu. Belə bir şəraitdə Azərbaycanda Sacilər (889-942-ci illər) dövləti meydana gəldi. Bu dövlət 912-ci ilə qədər hər il xilafətin xəzinəsinə 120 min dinar xərac verirdi. 912-ci ildə Saci hökmdarı Yusif xilafətə xərac verməkdən imtina etdi və Azərbaycanın vilayətlərindən toplanan vergilər Sacilərin xəzinəsinə daxil olmağa başladı. Ümumilikdə Azərbaycandan toplanan xəracın məbləği o dövr üçün 500 min dinar təşkil edirdi (*1 dinar = 15 dirhəm*).

2. X - XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda vergilər

Bu dövr də öz növbəsində aşağıdakı dövlətlərin vergi sistemini əks etdirir:

1). Səlcuqlar dövrü – IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda feodal münasibətləri inkişaf etmişdi. Torpaq mülkiyyəti forması olan mülk (*və ya əmlak torpaqları*) xüsusi mülkiyyət olub, onu almaq, satmaq, irs vermək, bağışlamaq, girov qoymaq olurdu. Mülk sahibi (*malik*) və ya mülkədar dövlətə xərac, yəni yeni torpaq vergisi verirdi. Dövlətə məxsus, yəni gəliri birbaşa xəzinəyə gələn torpaqlara divani deyilirdi. Bu dövrdə şərti torpaq mülkləri – iqta sistemi inkişaf etməkdə idi. Zaman keçdikcə iqta torpaqları iqtidarların xüsusi mülkiyyətinə çevrildi. Bu dövrdə icma torpaqları da mövcud idi. İcma torpaqları dövlətin mülkiyyətində idi. Buna görə də həmin torpaqlardan elliklə istifadə edən camaat bunun müqabilində dövlətə torpaq vergisi – xərac verirdi. Torpaqdan istifadə müqabilində kəndlidən alınan vergi uşr və ya uşr (*onda bir*), sonralar isə xərac adlanırdı. Xərac toplamaq üçün ayrı-ayrı adamlara verilən icazə kağızına qəbalə deyilirdi. Xərac toplayan vergi məmurları mütəqəbbil və ya amil, maliyyə müfəttişləri isə mütəsərrif adlanırdılar. Amillər xəracı özbaşına artırırıdılar və bəzən məhsulun yarısı kəndlinin əlindən alınırdı. Xərac əvvəllər əsasən məhsulla alınırdı. Azərbaycan kəndliləri X-XI əsrlərdə xəracın müəyyən hissəsini pulla ödəyirdilər. Bu, hələ o zaman Azərbaycanda əmtəə-pul münasibətlərinin inkişaf etdiyini göstərir. IX əsr tarixçiləri Azərbaycandan ildə 4-4,5 milyon dirhəm xərac toplandığını qeyd edirlər. Xəracdan başqa müsəlman ailəsi öz əmlakına görə nəzir verirdi ki, buna da zəkat və ya sədəqə deyilirdi. Müsəlman olmayan əhalidən can vergisi – cizyə alınırdı. Böyük Səlcuq imperiyasının yaranması ilə torpaq mülkiyyəti və vergi sistemində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Əhalidən ənənəvi vergilərdən əlavə səlcuq döyüşçüləri üçün silah və şərab tədarük etmək, onların atlarını nallamaq üçün mal-üs-silah, şərab bahası, nal bahası kimi vergi, şəhər sənətkarlarından isə onların hazırladığı sənət məhsullarından pay alınmağa başlandı. Ümumiyyətlə, XI-XIII əsrin əvvəllərində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin xərac, uşr, cizyə, haqq, alaf, nüzl, əvariz, qismət, təyyarət, dəraib və bir çox başqa vergi, rüsum və mükəlləfiyyətlər ödədiyi məlumdur.

2). Atabəylər dövrü – Səlcuqilər imperiyasının tənəzzülündən sonra Şirvanşahlar dövləti bərpa olundu və Azərbaycan ərazisində Atabəylər dövləti yarandı.

Əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, torpaq üzərində mülkiyyət formalarından biri iqta adlanırdı. Şirvan və Eldənizlər dövlətinin hökmdarları özlərinə yaxın olan adamlara iqta adı ilə iri şəhərlər, bütöv əyalətlər və torpaq sahələri verirdi. İqta xidmətə görə verildiyi üçün irsi mülkiyyət hesab edilmirdi.

Mülkiyyət formalarından biri də feodalların və əyanların əllərində olan xüsusi torpaqlar idi ki, bu, mülk adlanırdı. Mülk torpaqları irsi olaraq nəsil-dən-nəslə keçə bilirdi. Feodal həmin torpağı başqasına bağışlaya və ya sata bilirdi. Mülk sahibi dövlətə xərac verirdi. Məscidlərin, ruhani və xeyriyyə təşkilatlarının, müqəddəs yerlərin ixtiyarında olan torpaq sahələri vəqf adlanırdı. Bu torpaqların gəliri məscidlərin, mədrəsələrin və ruhani idarələrinin ehtiyaclarına sərf olunurdu.

Kəndlilər və sənətkarlar istehsal etdikləri vergilərin 70 faizə qədərini feodallara və xəzinəyə verməli olurdular. Eldənizlər dövlətinə xəzinəyə daxil olan vergilərin miqdarı 8,5 milyon Abbasi dinarı həcmində idi.

Ağır vergilərin biri torpaq vergisi – xərac idi. Xərac pul və ya natura şəklində alınır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müsəlman olmayan əhalidən cizyə deyilən vergi toplanırdı. Xəss torpaqlarından və iqta sahiblərindən uşr deyilən onda bir vergisi toplanırdı. Adından göründüyü kimi, bu gəlirin ondan birini təşkil edirdi. Köçəri maldarlar otlaqlardan istifadə etdikləri üçün xəzinəyə haqq deyilən vergi verirdilər. Əhali hakim təbəqənin nümayəndələrini və onların qulluqçularını, atlarını öz evlərində yerləşdirməli və yedizdirməli idilər. Bu cür xidmət üçün alınan vergi nüzl adlanırdı. Gömrük və gözləmə haqqı üçün təhəkkümat vergisi verilirdi. Bu vergidən yalnız dini idarələr azad idi. Feodal toyları zamanı əhalidən süd pulu, cehiz pulu məqsədilə şir baha deyilən vergi toplanırdı. Vergiləri saymaqla qurtaran deyildi. Monqol istilaları zamanı vergilərin sayı qırxı keçmişdi.

3). Elxanilər dövrü – XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycan torpaqlarının çox böyük bir qismi monqol hakim dairələrinin əlinə keçmişdi. Elxanın və sülalə üzvlərinin əlində olan torpaqlar «incu» adlanırdı. Bu dövrdə iqta institutu qüvvətlənmişdi. Torpaqların bir hissəsi kənd icmasının ixtiyarında qalırdı. Vergi verilməsində əvvəlki kimi ellik zəmanət mövcud idi. Monqol zülmü altında olan əhali dövlətə və feodallara 40 cür vergi və rüsum verirdi. Torpaq vergisi - xərac natura ilə alınır və ilk Hülakülər dövründə taxıl məhsulunun 70%-ni təşkil edirdi. Can vergisi qopçur adlanırdı. Oturaq əhali bu vergini 1-7 dinaradək pulla, köçərilər isə mal-qara ilə verirdilər. Monqol qoşunlarının saxlanması üçün əhali üzərinə xüsusi vergi – tacar qoyulmuşdu. Hökmdarlar əhalidən bazar qiymətindən aşağı qiymətə müxtəlif istehlak malları alır və ya tacirləri bazar qiymətlərindən yuxarı qiymətə məhsul almağa məcbur edirdilər. Gömrükxanalarda bac alınır. Mövcud vergilər zəhmətkeşlərin gəlirinin 3/4 hissəsini aparırdı. Vergi toplamaqla ayrıca idarə - divan məşğul olurdu. Divan vergiləri ya dövlət darğaları vasitəsilə, ya da vergi yığmaq hüququnu icarəyə vermək

(müqatiə) yolu ilə toplanırdı. Azərbaycanın cənub vilayətlərində toplanan vergi 210 tümənə (*1 tümən - 10 min dinar*), şimal vilayətlərində toplanan vergi isə 54 tümənə çatırdı. Vergi verə bilməyənlərə icbari əmək müəyyən edilirdi. Xəzinə gəlirinin azalması, kəndlilər arasında qaçqınlıq və ixtişaşların artması ilə əlaqədar olaraq Keyxatu xan pul islahatı keçirdi: ölkədə kağız pullar - çav tədavülə buraxıldı. Lakin bu tədbir səmərə vermədi, bazar qiymətləri artdı, ticarət dövriyyəsi azaldı. Qazan xan feodal-ların hakimiyyətini möhkəmlətmək, dövlət gəlirini artırmaq məqsədilə bir sıra qanunlar verdi. Divan torpaqlarından əkin sahələri irsi iqta hüququ əsasında kəndlilərə paylandı. Qazan xan vergi sistemini qaydaya salmağa çalışaraq müqatiəni məhdudlaşdırdı. İslahat müəyyən dərəcədə kənd təsərrüfatı istehsalının yüksəlişinə, gəlirin artmasına və onun xəzinəyə daha müntəzəm yığılmasına səbəb oldu.

4). Qaraqoyunlular və Ağqoyunlular dövrü – XV əsrdə Azərbaycanda Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin mövcud olduğu bir dövrdə otuzdan çox adda vergi və mükəlləfiyyət mövcud idi və bu ağır vergi sistemi əhalini əzirdi. Məlcəhət (*və ya bəhrə*) əsas vergi olmuşdur. Uzun Həsənin Qanunnaməsinə əsasən bəhrə əldə edilən məhsulun 1/5 hissəsini təşkil etmişdir. Kəndlilər istifadə olunmuş suyun müqabilində də bəhrə vergisi ödəyirdilər. Hərbiçilərin, mülki və ruhani vəzifələr tutan şəxslərin xeyrinə toplanan vergilərin məcmusu ixracat adlanırdı. Qeyri-qanuni surətdə, özbaşına toplanan vergilər şiltaqat adlanırdı. Kəndlilər feodal ziyafətlərinin təşkilinin ağırlığını çəkirdilər (*şilənbəha, süfəbəha və b. mükəlləfiyyətlər*). Yerli inzibati-polis məmurunun (*dərucəki*), vergiyiğan məmurların (müməyizane), ruhani başçıların (*rəsm əl-vüzarə*) xeyrinə toplanan vergilər mövcud idi. Maldarlardan çobanbəyi vergisi alınırı. Məcburi bəxşişlər sistemi də mövcud idi. Bu bəxşişlər torpaq sahiblərinə, şahın məmurlarına, xidmətçilərinə verilirdi (düşüllük, novruzi, peşkəş, eydi və s.). Dövlətin və feodalın xeyrinə toplanan vergilər, yerinə yetirilməli olan mükəlləfiyyətlər (*çərik, tərh, ulaq, ulam, biyar və s.*) əhalini müflisləşdirdi.

5). Səfəvilər dövrü – XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycan kəndlisi aşağıdakı vergiləri və mükəlləfiyyətləri ödəyirdi: torpaq və gəlir vergisini – malcəhət, bəhrə, xərac - natura ilə ümumi məhsulun 1/5, 1/3 hissəsini təşkil edirdi. Bu vergi sahibkar ilə dövlət arasında bölünürdü. Birinciyə 1/10, ikinciyə 2/10 hissə çatırdı. Bağbaşı – məhsulun 1/10-nə bərabər idi. Çobanbəyi, çöl pulu – örüşdə heyvanları otarmaq üçün alınırı. Dəh-yek (*onda bir*) – iri feodal torpaqlarından götürülən gəlirlərin 10 faizi alınırı. Cüftbaşı – torpağı əkib-becərmək üçün bir cüt qoşqu vasitəsi olanlardan alınırı. Dəzğahbaşı – hər bir toxucu dəzğahından istehsal edilən məhsuldan alınan vergi idi. İxracat – XVI əsrdə ümumi və müxtəlif vergilərin məcmusu mənasında işlənirdi: dövlət canişinləri, hərbi xidmətdə olanların və əyanların tələbatını ödəmək üçün alınırı. Ot-alafa - yük heyvanları, atlar üçün alınırı. Ulafa (*ərzaq*) - bir nəfərin (*hərbçi, canişin və s.*) yaşaması üçün alınan vergi idi. Bu iki vergi bəzən pulla da alınırı. Qonalqa - əyanların kəndlilərin evində düşərgə salmaq hüququ idi. Kəndli

əyani, onu müşayiət edənləri yataqla təmin etməli, yedirtməli, atlarını yemləməli idi. Təyin isə şəhər və kəndlərdə xarici dövlətlərin səfirlərinə və onları müşayiət edənlərə qulluq etmək üçün əhalidən alınan məbləğ idi. Ulaq və ulam - kəndli şah çaparlarının ixtiyarına minik, yük, qoşqu atları verməli idi. I Şah Abbasın əmri ilə alafa, ulafa, biyar, ulaq, peşkəş, salami, şiltaqat kimi əvvəlcədən nəzərdə tutulmamış, təsadüfi səciyyə daşıyan bütün töycü növləri “ixracat” və “əvazirat”a daxil edilmişdi. Rüsüm - dövlət canişinləri və ruhanilər üçün natura ilə alınan vergi idi. Səvari - əhalinin hakim sülalənin üzvlərinə - sərkərdələrə, yeni fəth edilmiş yerlərə gələn tanınmış adamlara (*Novruz bayramı münasibətilə*) verdiyi hədiyyə idi. O, bəzən novruzi adlanırdı. Tərh - dövlətə və feodala məxsus olan malın bazar qiymətindən yuxarı zorla kəndliyə satılması və yaxud dövlətə və feodala lazım olan malın bazar qiymətindən aşağı qiymətə alınması idi. Dəstəndaz - aşağı səviyyəli dövlət icraedici şəxslərin xidmətinə görə verilən vergi idi. Başpulu - yetkin kişi cinsinə mənsub şəxslərdən alınırdı. Otaqxərci (*həmçinin yurtanə*) - hər evdən, hər ailədən alınan vergi idi. Cizyə - xristianlardan alınırdı. Biyar - kəndlinin feodal və ya dövlət üçün zorla, pulsuz işləməsi idi. Bütün ailə üzvləri növbə ilə 2 gündən 6 günə qədər biyara getməli idi. Çərik – döyüşən orduya kənar vilayətlərdən göndərilənlərdən alınırdı. Bunlardan başqa tüstü pulu, alaçıq pulu və s. alınırdı. XVII əsrdə vergi və mükəlləfiyyətlərin sayı 35-ə çatmışdı. Onların arasında natural səciyyə daşıyanlar üstünlük təşkil edirdi. Ölkədə əmtəə-pul münasibətləri inkişaf edirdi. Dövlət xəzinəsinin müflisləşməsi ilə əlaqədar olaraq, vergilərin məbləği kəskin surətdə artırıldı. 1699-1702-ci illərdə əhalinin yeni siyahıyaalınması keçirildi. Bu siyahıyaalınma zamanı vergilər 3 dəfə artırıldı.

XVIII əsrin I yarısında vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı rəiyyə və elatların boynuna düşürdü. İranda mövcud olan vergilər Azərbaycanda da tətbiq olunurdu: torpaq vergiləri (*malcəhət, uşr, çobanbəyi*), adambaşına alınan vergi (*sərşomari, cizyə*), qoşunları saxlamaq üçün (*ulufa, sursat, əsb-e çapar*), hərbi qulluq mükəlləfiyyəti (*çərik*), şah və dövlət məmurlarının xeyrinə toplanan vergi (*ruşmat, təhzilat, peşkəş, xərc-e tə'yin mütərəddin*), dövlət və feodallar üçün görüləcək işlər (*bikar və əvazir*), torpaqbasdı vergisi (*rahdari*) və s. Vergilər dövlət xəzinəsini dolduran yeganə mənbə idi. Vergi verməkdən boyun qaçırmasınlar deyə, şah hökuməti 15 yaşına çatmış bütün kişi cinsindən olanları siyahıya alırdı.

6). Xanlıqlar dövrü – XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda xanlıqlar dövründə əsas vergini malcəhət (*Naxçıvan və Şirvan xanlıqlarında bu vergi bəhrə adlanırdı*) təşkil edirdi. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi 1/10-lə 1/3 arasında tərəddüd edirdi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən çopbaşı adlı əlavə vergi alırdılar. Kəndli bağlarından toplanan bağbaşı adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Kəndlilərdən toypulu da alınırdı. Əgər toy kəndlinin ailəsində olurdusa, onda o, bəyə toyxərci verməli idi. Toy bəyin ailəsində olurdusa, onda bəy kəndlidən toy pulu tələb edirdi. Hər bir kəndli həyatından otaqxərci deyilən vergi də yığılırdı.

Kəndli xanın atları üçün arpa verməli idi. Bu vergi at arpası adlanırdı. Rəiyyət tez-tez öz hesabına xanın muzzdlu əsgərlərini də saxlamalı olurdu. Bu mükəlləfiyyət dişikirəsi adlanırdı. Rəiyyətdən həmçinin xan dəftərxanasının və inzibati idarəetmənin digər qurumlarının xərclərini ödəmək üçün mirzəyanə, kələntərlik və digər vergilər toplanırdı. Vergiyiğanlar xanın əmrinə əsasən öz xeyirlərinə darğalıq vergisi toplayırdılar. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlər haqqında maraqlı məlumatlar verir. O yazır ki, hər il Novruz bayramında sərkərdələrə xanın adından müxtəlif hədiyyələr - xələtlər, atlar, silahlar bağışlanırdı. Feodallar da bunun müqabilində xana öz adlarına layiq hədiyyələr gətirirdilər. İbrahimxəlil xan Cavanşir səfərdə olarkən və ya hər hansı yerdə düşərgə qurarkən minbaşılardan, yüzbaşılardan, bəylərin, ağaların əksəriyyəti, bəzi döyüşçülər, katiblər, eşikağası, darğalar və yolçular xanın mətbəxindən yemək alırdılar. Çox vaxt xanın mətbəxinin bir günlük xərci onlara qoyundan, qırx puddan artıq düydən və s. ibarət olurdu.

Bütün bunlar çoxlu xərc tələb edirdi və əsasən istehsalçıların istismarı hesabına ödənilirdi. Məhəmməd həsən xan dövründə Şəki xanlığında Dəs-ül-əməl adlı qanunlar məcmuəsi tərtib olunmuşdu. Burada bütün vergi və mükəlləfiyyətlər tənzimlənilirdi.

7). Rus üsul-idarəsi dövrü – XIX əsrin ortalarında dövlət rəiyyətləri xəzinəyə çoxlu vergi ödəyir və mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Bu vergilər içərisində ən geniş yayılanı natura ilə ödənilən vergi idi. Vergi sistemi bir qədər qaydaya salınmışdı: saysız-hesabsız xırda vergilər bir və ya bir-iki vergidə birləşdirilmişdi. Əyalətlərin əksəriyyətində dövlət vergiləri kəndlər və ya kəndli həyətləri üzrə deyil, sahələr (nahiyələr) üzrə müəyyənləşdirirdi. Vergi sistemində ən mühüm dəyişiklik 1819-cu ildə Şəki əyalətində həyata keçirilmişdi. Natural vergilərin yerinə pul vergiləri qoyulmuşdu. Ərzaqla toplanan vergi çoxluq təşkil edirdi. Vergilərin bölünməsi sistemi və yığılması üsulu bir-birindən fərqlənirdi. Məsələn, Şirvan əyalətində vergilər hər kənd, Qarabağ əyalətində hər kəndli həyəti, Lənkəran əyalətində isə mahallar üzrə təyin olunurdu. Çar hökuməti əvvəlki vergi sistemində də dəyişikliklər və əlavələr etdi. Natural vergiləri pul vergiləri əvəz etməyə başladı. Qarabağ və Talış əyalətlərində pul rentasının xüsusi çəkisi artdı. Quba əyalətində ərzaq vergisi üstünlük təşkil edirdi. Bakı əyalətində də kəndlilərin vergiləri xeyli artmışdı. Dövlət rəncbərləri xəzinə tərəfindən istismara məruz qalırdılar. Talış qəzasında bütün əkərlər ildə hər ailədən gümüş pulla 2 manat zemstvo vergisi ödəməli idilər. Zemstvo mülkiyyətindən əlavə, xəzinə hər həyətdən əlavə, hər əkər həyətidən gümüş pulla daha 17 manat 40 qəpik qoparırdı. XIX əsrin 40-cı illərində feodal vergisi rəiyyətlərdən hər üç formada - işləyib ödəmə, natural və pul formalarında alınır, özü də natural forma üstün mövqə tuturdu. XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanda bəy rəiyyələrinin vergi və mükəlləfiyyətlərinin sayı 35-ə çatırdı. Bu mükəlləfiyyətlərin içərisində ən ağır və zəhmətli işləyib ödəmə idi.

Sahibkar rəiyyətlərinin ən geniş yayılmış vergi forması malcəhət, salyana, darğalıq, at arpası və s. idi. Bütün bu mükəlləfiyyətlər natural xarakter daşıyırdı. Malcəhət kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulundan torpaq sahibkarının xeyrinə ayrılan hissədən ibarət idi. O, adətən dənli bitkilər məhsulunun 1/10, pambıq və ipək məhsulunun isə 1/5 hissəsi həcmində toplanırdı. Darğalığın həcmi çox vaxt məhsulun 20%-dək artırdı. Sahibkar kəndliləri bəy atlarının yemlənməsi üçün feodallara at arpası deyilən daha bir natural mükəlləfiyyət icra etməyə borclu idi. Rəiyyətlərin məhsulunun 20%-ə qədəri at arpasının ödənilməsinə gedirdi. Rəiyyətlərin pul mükəlləfiyyətləri də (*cütbaşı, bağbaşı, toy pulu və bayramlın*) rəngarəng idi. Cütbaşı - cütə qoşulan öküzlər üçün alınırdı: bağbaşı - meyvə, üzüm və tut bağları üçün yığılan vergi idi; toy pulu - hər toya görə müxtəlif məbləğlərdə alınırdı (*məsələn, Şirvan əyalətində hər toydan gümüş pulla 3 manat*), bayramlıq - Novruz və Qurban bayramları günü yığılırdı. XIX əsrin 40-cı illərində hər sahibkar rəiyyəti həyətinin sahibkarın xeyrinə ödədiyi vergi və mükəlləfiyyətlər pul hesabı ilə ildə Qarabağ qəzasında 25 manata, Nuxa qəzasında 5 manat 31 qəpiyə çatırdı. 1901-ci ildən qüvvəyə minən yeni torpaq qanunu ilə bütün kateqoriyalar üzrə kəndlilərin dövlət qarşısında mükəlləfiyyətləri müəyyənləşdirildi. Həmin qanuna əsasən, dövlət kəndliləri özlərinin həmişəlik istifadəsində olan torpaqlarına görə xəzinəyə həyətbəşi (*tüstü*) adlanan vergi əvəzinə, gəlirin 10-12 %-ni təşkil edən dövlət töycüsü, istifadə etdiyi başqa torpaqlara görə torpaq vergisi, bütün torpaqlara şamil edilən zemski rüsumu ödəməli idi. Zemski rüsumu əhalinin təhsil, səhiyyə, baytarlıq və s. xərclərini ödəmək məqsədilə alınırdı. Lakin o, əsasən, polisın saxlanması sərəf edilirdi. Həmin dövrdə, əvvəllər olduğu kimi, sahibkar kəndliləri öz ağalarının xeyrinə bir sıra mükəlləfiyyətlər, o cümlədən torpaqdan istifadəyə görə məhsulun 1/10 hissəsindən yarısına qədərini təşkil edən malcəhət, yaxud bəhrə, qışlaqda saxlanan heyvana görə ot pulu, alaçıq tikməyə görə tüstü pulu, bağ və tərəvəz yetişdirməyə görə bağ pulu və s. ödəyirdilər. Onlar dövlətə də bir sıra vergi verirdilər. Yeni qanuna əsasən, vergilər iki qrupda cəmləşdirildi: sahibkar kəndlilərin, həmçinin bəy və mülkədarların bilavasitə istifadəsində olan torpaqlara görə torpaq vergisi, bütün torpaqlara şamil edilən zemski rüsumu.

Azərbaycanlı kişilər əsgərliyə çağırılmadıqlarına görə dövlətə hərbi vergi də verirdilər.

XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mövcud olmuş vergilər birbaşa vergilərdən, rüsumlardan və aksiz yığımlarından ibarət idi. Qeyd edilən dövrdə Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi olduğundan vergilər haqqında qanunlar yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla mərkəzdən verilirdi. Yerli ərazi-idarəetmə orqanları yalnız öz əraziləri hüduqlarında əlavə vergilər yığa bilərdilər.

Həmin dövrdə vergi sistemi dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarət idi. Dövlət vergiləri mövcud qanunvericiliklə müəyyən edilirdi və dövlətin bütün ərazisində ödənilməli idi. Dövlət vergilərinə – dövlət torpaq vergisi, əmlakdan vergi,

ticarət və sənaye vergisi, pul kapitalından vergilər və aksiz vergiləri aid edilirdi. Dövlət vergiləri dövlət xəzinəsinin gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir.

Yerli vergilər isə yerli ərazi idarəetmə orqanları (*quberniya, vilayət, şəhər, qəza zemstvoları*) tərəfindən müəyyən edilirdi və həmin ərazi daxilində yığılırdı. Yerli vergilər yerli xəzinədarlıqla toplanırdı və yığılmış vəsaitlər yerli polis idarəsinin, yerli idarəetmə orqanlarının, yerli təhsil, sanitariya və s. idarələrin saxlanılmasına sərf olunurdu. Yerli vergilərə çox vaxt zemstvo vergiləri də deyirdilər. Yerli vergilərə – əlavə ticarət və sənaye vergisi, əlavə aksiz vergisi, şəxsi vergilər, tüstü (*həyətbaşı*) vergisi, qəssablardan alınan vergilər, zibilxanaların təmizlənməsi üçün vergilər, çəmən və otlaq yerlərindən istifadəyə görə vergilər, yoldan istifadəyə görə vergilər və s. aid idi.

Rusiya imperiyasında vergitutma sahəsində ilk növbədə dövlət xəzinəsinin maliyyə vəsaitlərinə olan ehtiyaclarının maksimum təmin olunması məqsədi güdüldü.

Keçən əsrin əvvəllərində vergi sisteminin ən başlıca nöqsanlarından biri ölkə əhalisinin aztəminatlı yoxsul hissələrinə vergi güzəştlərinin olmaması və ya bu güzəştlərin səviyyəsinin çox aşağı olması idi. Həmin dövrə xas olan digər cəhətlərdən biri də bu idi ki, zadəganlar, adlı-sanlı nəsildən olan şəxslər vergi güzəştlərinə malik idilər və miyonlarla gəlirlərə malik olmalarına baxmayaraq, onlar daha az vergi verir və dövlət məmurları ilə daha tez dil tapa bilirdilər. Yoxsullar və orta təbəqənin nümayəndələri isə ağır vergi yükü altında əziyyət çəkirdilər. Bu isə ilk növbədə birbaşa vergilər və həddindən artıq müxtəlif rüsumlarla əlaqədar idi. Həmin dövrdə vergilər təsərrüfat fəaliyyətinin və mülki münasibətlərin müxtəlif sahələrini əhatə edirdi və mövcud qanunvericiliklə tənzimlənirdi.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920-ci illər) və sovet dövründə vergilər

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk illərində dövlətin maliyyə vəziyyəti çox ağır idi. Siyasi sabitsizliyin, işsizliyin, manatın alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi ilə əlaqədar olaraq dövlət vergi siyasətinin formalaşmasına yardım edən qanunlar paketi hazırladı. İlk vaxtlar bu sahədə iş keçmiş Rusiya imperiyasının müvafiq qanunlarına düzəlişlər və əlavələr edilməklə məhdudlaşdırıldı, sonralar isə müxtəlif vergilər haqqında ayrı-ayrı qanunlar qəbul edildi. Bu zaman parlament, başlıca olaraq, ənənəvi vergi sistemindən istifadə edirdi və xəzinənin ehtiyaclarının ödənilməsində dolaylı vergilər - inhisar yığımları, gömrük vergiləri və aksizlər mühüm rol oynayırdılar. Vergilər ağır olduğunda siyasi partiyalar (*Müsəvat Partiyası başda olmaqla*) dolaylı vergilərin ləğv edilməsini və mütərəqqi gəlir vergisinin tətbiq edilməsini istəyirdilər. Lakin dövlət büdcəyə əlavə vəsait cəlb etmək məqsədilə

dolayı vergiləri saxladı. 1919-cu ilin əvvəllərində dövlət gəliri 600 milyon manat idi ki, bunun da 400 milyon manatı dolayı vergilərin, xüsusilə də neft məhsullarının payına düşürdü. 1919-cu ilin aprelində sonralar dövlət vergi siyasətinin formalaşmasında əsas rol oynamış ən mühüm qanun da Maliyyə Nazirliyindən daxil olmuşdur. Qanun cəmi 2 bənddən ibarət olsa da, onun böyük əhəmiyyəti var idi, çünki ilk dəfə olaraq bu qanunla kapital vergisinin müstəqil vergilərdən qəti təyin olunmuş vaxt və tarif dərəcəsi müəyyən edilirdi. Kapital vergisi hər 100 manat 30 manat olmaqla ilin başlanğıcında, ancaq fevralın 1-dən gec olmayaraq ödənilirdi, gəlir vergisi isə ilin sonunda, gəlirin həcmi aydınlaşdıqdan sonra ödənilirdi. Qanun martın 15-də qəbul olundu, iyulun 23-də isə parlament öz qanunu ilə gəlirin yaşayış minimumunun dövlət vergisinə cəlb olunmayan hissəsini 1000 rubldan 5000 rubladək artırdı. Bu qanunlarla yanaşı, hökumətin tələbi ilə parlament dəfələrlə torpaq vergisinin, spirtli içkilərə, kənd təsərrüfatı məhsullarına, neft məhsullarına qoyulan aksizlərin, daşınmaz əmlak vergisinin və digər tariflərin artırılmasına əl atırdı. Lakin bu dolayı vergi tariflərinin qəbul edilməsi əks nəticəyə gətirib çıxardı. Daxili bazarda qiymətlər qalxdı, inflyasiya artdı və bu, son nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinə təsir etdi. Müasir formada mövcud olan gəlir vergisi 1805-ci ildən etibarən İngiltərədə, Fransada, Almaniyada, sonralar Rusiyada və Azərbaycanda tətbiq edilmişdir. O zaman bu vergi məcmu illik gəlirdən hesablanırdı və hər bir ölkənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınırdı. Verginin bu növündən alınan yüksək gəlirlər XX əsrin əvvəllərində iqtisadi artım ilə müşayiət olunurdu. İllər keçdikcə bu vergi progressiv xarakter daşıyırdı. Əvvəllər ümumi gəlirin 5-10%-ni, sonralar isə artaraq 15-50%-ni təşkil etmişdir. Gəlir vergisinin artması birbaşa vergiləri ön plana çəkdi. Yeni iqtisadi siyasət dövründə mülkiyyət formasının müxtəlif növləri və bir sıra iqtisadi qanunlar fəaliyyət göstərirdi ki, bu da vergi sisteminin mövcudluğu üçün ilkin şərtləri yaradırdı. 1920-ci illərin təcrübəsi göstərirdi ki, normal vergi qoyma mülkiyyət formaları arasında münasibətlərdən asılıdır. Vergi qoymanın düzgün təşkili sahələr və müəssisələr arasında kapital axınıni tənzimləməli, kapital bazarını formalaşdırmalı idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyət Hökumətinin büdcəsi aşağıdakı vergi növləri hesabına formalaşırdı:

birbaşa vergilər – torpaq vergisi, daşınmaz əmlak vergisi, dövlət gəlir vergisi, sənaye vergisi, kapital qoyuluşundan gəlir vergisi, hərbi mükəlləfiyyət vergisi, notarial vergi;

dolayı vergilər – tütün, papiros kağızları, şəkər, çay, ağ neft, benzin, kerosin, sürtkü yağlarından və digər neft məhsullarından tutulan vergi, gömrük rüsumu və gəlirləri;

möhür haqqı – məhkəmə, kargüzarlıq, sənəd yazışmalarından gəlirlər;

hökumət inhisarlarına aid vergilər – mədən gəliri, poçt gəliri, teleqraf gəliri, meşələrdən, balıq və təgələrindən, pambıqçılıq təsərrüfatlarından gəlirlər;

dövlət dəmir yolundan gəlirlər – yük daşınmasından gələn gəlirlər.

1917-ci il inqilabından sonra sovet dövlətinin əsas gəlirləri pul emissiyası, təzminatlar və ərzaq sapalağı idi. Buna görə də ilk sovet vergiləri heç də böyük fiskal əhəmiyyət kəsb etmirdi və açıq-aşkar sinfi mübarizə xarakteri daşıyırdı. Məsələn, Xalq Komissarları Sovetinin 1918-ci il 14 avqust Dekretinə əsasən Qırmızı Ordu döyüşçülərinin ailələrini təmin etmək məqsədi ilə maddəli işçiləri olan xüsusi ticarət müəssisələri sahiblərindən birdəfəlik rüsum tutulurdu. 1918-ci il 30 oktyabr tarixli Dekretlə şəhər burjuaziyası və qolçomaqlar üçün birdəfəlik fəvqəladə on milyardlıq inqilabi vergi daxil edildi. Sovet dövlətinin maliyyə sisteminin quruluşu V.İ.Leninin 1919-cu ildə söylədiyi aşağıdakı fikrə əsaslanırdı: “Maliyyə sahəsində RKP imkan yarandıqca bütün hallarda gəlir və əmlak vergisini həyata keçirəcək”.

İlk vergi islahatları Yeni İqtisadi Siyasət (YİS) dövrünə təsadüf edir. Sovet dövlətində yeni iqtisadi münasibətlərə keçid V.İ.Leninin 15 mart 1921-ci il tarixli “Ərzaq sapalağının ərzaq vergisi ilə əvəz edilməsi haqqında” məruzəsindən sonra başlandı. Elə həmin dövrlərdə sovet dövlətinin vergi sisteminin əsasları qoyuldu.

1923-1925-ci illərdə aşağıdakı vergilər fəaliyyətdə idi: birbaşa vergilər – kənd təsərrüfatı vergisi, istehsal vergisi, gəlir vergisi, renta vergisi, gerb rüsumu, vərəsəliklə keçən əmlakdan vergi. Vasitəli vergilər – aksizlər və gömrük vergisi.

Birbaşa vergilər maliyyə siyasətinin əsas aləti idi və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artımının əhəmiyyətli amilinə çevrilmişdi. Büdcə daxilolmalarının 1922-1923-cü illərdə 43%-ni, 1923-1924-cü illərdə 45%-ni, 1925-1926-cı illərdə isə 82%-ni birbaşa vergilər təşkil etmişdir.

Bütün sənaye və ticarət müəssisələri, sənətkarlıq və digər istehsal fəaliyyətləri istehsal vergisinə cəlb olunurdu. Verginin həcmi mal dövriyyəsinin 1,5%-i miqdarında idi. Yeyinti sənayesində bu vergi 1,5-2%, zinət əşyaları üçün isə 2-6% intervalında idi.

Gəlir - əmlak vergisi həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərdən tutulurdu. Əmlak vergisi hər şeydən əvvəl kapitala qoyulan vergi idi. Dövlət müəssisələri əmlak vergisindən azad idi, lakin 8% həcmində gəlir vergisi ödəyirdilər. Əmlak vergisi mütərəqqi xarakter daşıyırdı, yəni kapitalın həcmi artıqca verginin dərəcəsi də artırdı. Bunun da nəticəsində kapitalın istənilən birləşməsi verginin bir neçə dəfə artmasına səbəb olurdu. Belə vergi boyunduruğu kapitalın təmərküzləşməsinə əngəl törədirdi.

Həmin dövr üçün xarakterik cəhətlərdən biri də ikiqat vergitutmanın mövcud olması idi. Məsələn, həm səhmdar cəmiyyətlərinin gəlirlərindən, həm də onların ödədikləri dividendlərdən vergi tutulurdu. Çay, kofe, duz, alkoqollu içkilər, bütün məmulatları və bir sıra digər istehlak mallarının satışına aksizlər müəyyən edilmişdi.

1930-cu illərdən başlayaraq SSRİ-də vergilərin əhəmiyyəti getdikcə azalırdı və onlar özlərinə xas olmayan funksiyaları yerinə yetirirdilər. Məsələn, vergilərdən qolçomaqlara qarşı siyasi mübarizə aləti kimi istifadə edilirdi. SSRİ XKS-nin 2 sentyabr 1930-cu il tarixli qərarına əsasən 1930-1932-ci illərdə əsaslı vergi isla-

hatları aparılmağa başlandı. Bu islahatlar nəticəsində aksizlər tamamilə ləğv edildi, müəssisələr üçün isə 2 növ vergi ödənişi – dövriyyə vergisi və mənfəətdən ayırmalar müəyyən edildi. Fondlara normativ ayırmalar istisna olmaqla, sənaye və ticarət müəssisələrinin bütün mənfəəti dövlət nəfinə tutulurdu. Beləliklə, dövlətin gəliri vergilər hesabına deyil, ümumi milli məhsulun dövlətin xeyrinə birbaşa məcburi alınması hesabına formalaşır.

Əhalidən tutulan vergilərin dövlət büdcəsində payı olduqca cüzi idi. Böyük Vətən müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq, hərbi vergi tətbiq olunurdu. 1946-cı ildə isə bu vergi növü ləğv edildi. Çoxuşaqlı analara kömək məqsədi ilə SSRİ Ali Sovetinin 21 noyabr 1941-ci il tarixli fərmanı ilə subaylara və uşaqsız ailələrə vergi tətbiq olundu. Monqolustan istisna olmaqla, tarixdə dünyanın heç bir ölkəsində bu verginin analoqu olmamışdır. Buna baxmayaraq, bu vergi SSRİ dağılana qədər mövcud olmuşdur.

O dövrün əsas vergi ödənişi - dövriyyə ödənişi dövriyyə vergisi idi. 1954-cü ildə dövriyyə vergisindən daxil olan vəsaitlər dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 41%-ni təşkil edirdi. 1980-ci illərin ortalarında isə islahatlar başlanana qədər SSRİ-nin dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin 90%-dən çox hissəsi xalq təsərrüfatından daxil olan vəsaitlər hesabına formalaşır. Əhalidən tutulan vergilərin xüsusi çəkisi isə cəmi 6-7% təşkil edirdi. Artıq 80-ci illərin sonlarında kooperativlərin mənfəətindən tutulan verginin dərəcəsinin yüksəldilməsinə ciddi cəhdlər edildi.

4. Müstəqillik dövründə Azərbaycanda vergilər

Siyasi və iqtisadi müstəqilliyə nail olmuş Azərbaycan Respublikasında tənzim olunan bazar iqtisadi sisteminin formalaşması və gələcək inkişafı bu sistemə adekvat vergi sisteminin yaradılmasını tələb edirdi. Etiraf edilməlidir ki, əvvəllər vergi sistemi son dərəcə dolaşqı idi. Vergi sistemi qeyri-mükəmməl formalaşmış, müstəqil olmamış, 1990-cı ilin iyul ayında Maliyyə Nazirliyinin tərkibində yaradılmış və onun tərəfindən həyata keçirilmişdir. Respublika iqtisadi müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni sistemin formalaşdırılması naminə və dövlət qiymət intizamına əməl edilməsi üzərində nəzarət sistemini daha da təkmilləşdirmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1991-ci il 14 oktyabr tarixli 369 sayılı fərmanı ilə Azərbaycan Respublikası Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi, Naxçıvan Muxtar Respublikası, rayon və şəhərlərdə vergi müfəttişlikləri yaradılmışdır. Dövlət vergi sistemi orqanlarının vəzifələrini, hüquqlarını və məsuliyyətini, vergi sisteminin təşkilini, dövlət vergi sistemi işçilərinin hüquqi vəziyyətini və sosial müdafiəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə 21 iyun 1992-ci ildə “Dövlət vergi xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir.

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev iqtisadi siyasətin mühüm tərkib hissəsi olan vergi siyasətini həmişə diqqət mərkəzində saxlamış, vergi sis-

teminin kompleks inkişafı üçün uğurlu tədbirlər həyata keçirmişdir. Dahi öndər ölkədə vergi sisteminin qlobal inkişafını bir-biri ilə sıx əlaqədə olan üç əsas istiqamətdə - vergi qanunvericiliyinin vahid normativ-hüquqi bazasının işlənib hazırlanmasında, vergi inzibatçılığının təkmilləşdirilməsində və vergi orqanlarında xidmət edən əməkdaşların rifahının yüksəldilməsində görürdü.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin 11 fevral 2000-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin yaradılması haqqında” fərmanı ilə Baş Dövlət Vergi Müfəttişliyi ləğv edilmiş, onun bazasında ölkədə dövlətin vergi siyasətinin həyata keçirilməsini, dövlət büdcəsinə vergilərin və digər daxilolmaların vaxtında və tam həcmdə yığılmasını təmin edən və bu sahədə dövlət nəzarətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı - Vergilər Nazirliyi yaradılmışdır.

Dövlət özünün idarəetmə sistemini qurarkən hər bir sahəni qanunlar çərçivəsinə salmalı və bu sahələrin idarə edilməsi üçün qanunlar toplusu olan məcəllələr təsdiq etməlidir. Azərbaycan Respublikasında da müxtəlif növ vergilərin tətbiqi və yığılması məqsədilə 1992-ci ildən müxtəlif vergi qanunları təsdiq və tətbiq edilmiş, bu qanunlar 9 il ərzində, 2001-ci il yanvarın 1-dək qüvvədə olmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev 1998-ci ilin noyabr ayında keçirilmiş Nazirlər Kabinetinin geniş iclasında Vergi Məcəlləsinin ən qısa nüddətdə hazırlanıb qəbul edilməsini respublika hökumətinə, iqtisadi orqanların rəhbərlərinə tapşırıdı. Vergi Məcəlləsi prezident tərəfindən 2000-ci il 11 iyul tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin təsdiq edilməsi, qüvvəyə minməsi və bununla bağlı hüquqi tənzimləmə məsələləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə təsdiq edildi və 2001-ci ilin yanvar ayının 1-dən qüvvəyə mindi.

Həmin vaxtdan bəri Vergi Məcəlləsinə bir çox dəyişikliklər və əlavələr edilmişdir. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin əsas məqsədi aşağıdakı mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsidir: ədalətli, sabit, vahid vergi sisteminin bərqərar olunması, vahid vergi məkanında onun bütün elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin hüquqi mexanizmlərinin yaradılması; sahibkarların və dövlətin maraqlarının balanslaşdırılması; vahid vergi hüququ bazasının formalaşdırılması və vergi hüquq pozuntularına görə məsuliyyət sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi 2 hissədən, 17 fəsildən, 221 maddədən ibarətdir. Vergi Məcəlləsinin birinci hissəsi “Ümumi hissə” adlanır və 7 fəslə əhatə edir. İkinci hissə isə “Xüsusi hissə” adlanır və 10 fəslə əhatə edir.

Hər bir dövlətin vergi sisteminin özünəməxsus xarakterik cəhətləri olur. Təbii ki Azərbaycanın vergi sisteminin də belə xarakterik əlamətləri var. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

- ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarına deyil, hüquqi əsasa arxalanır, yəni məcmu ictimai məhsulun bir hissəsinin yenidən bölüşdürülməsi ilə bağlı bütün maliyyə münasibətlərini əhatə edir;

- vahid qaydalar, təsərrüfat subyektlərinin təşkilati-hüquqi formasından asılı ol-

mayaraq vergilərin hesablanması və ödənilməsinin vahid mexanizmi əsasında qurulmuşdur;

- vergi ödənişlərinə vergi orqanları tərəfindən vahid nəzarət həyata keçirilir;
- vergi ödəyicilərinə eyni tələb irəli sürür, vergilərin sayının və vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsi, vergi güzəştlərinin və onların verilməsi mexanizminin nizama salınması, vergilər ödənildikdən sonra qalan vəsaitlərdən istifadə olunmasına müdaxilə edilməməsi yolu ilə gəlirlərin formalaşmasının eyni başlanğıc şərtlərini yaradır;
- vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyaları arasında vergi yükünün ədalətli bölüşdürülməsini təmin edir;
- xarici ölkələrin təcrübəsinin nəzərə alınması beynəlxalq inteqrasiya proseslərinə qoşulmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə əsasən müəyyən edilən və ödənilən vergilər aşağıdakılardır: dövlət vergiləri; muxtar respublika vergiləri; yerli və ya bələdiyyə vergiləri.

Dövlət vergiləri Vergi Məcəlləsi ilə müəyyən edilən və respublikanın bütün ərazisində ödənilməli olan vergilərdir. Dövlət vergilərinə aşağıdakılar aid edilir:

Fiziki şəxslərin gəlir vergisi; hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi; əlavə dəyər vergisi; aksiz vergisi; hüquqi şəxslərin əmlak vergisi; hüquqi şəxslərin torpaq vergisi; yol vergisi; mədən vergisi; sadələşdirilmiş vergi;

Muxtar respublika vergiləri Naxçıvan Muxtar Respublikasında Vergi Məcəlləsinə müvafiq olaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasının qanunları ilə müəyyən edilən və onun ərazisində ödənilən vergilərdir. Muxtar respublika vergilərinə yuxarıda sadaladığımız bütün dövlət vergiləri aiddir.

Yerli (bələdiyyə) vergiləri Vergi Məcəlləsi ilə və müvafiq qanunla müəyyən edilən, bələdiyyələrin qərarlarına əsasən tətbiq edilən və bələdiyyələrin ərazilərində ödənilən vergilərdir. Vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq, bələdiyyələr öz ərazilərində vergi ödəyicilərinin ayrı-ayrı kateqoriyalarını yerli vergilərdən tam və ya qismən azad etmək, vergi dərəcəsini azaltmaq barədə qərar qəbul edə bilərlər. Yerli (bələdiyyə) vergilərinə aşağıdakı vergilər aiddir:

- fiziki şəxslərin torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərin əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materiallarının çıxarılmasına görə mədən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində vergilər yerli pul vahidi - manatla hesablanır və ödənilir.

Bugünkü şəraitdə vergi sistemi sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Vergilər Nazirliyi dünya ölkələrinin vergi orqanları ilə ikitərəfli və çoxtərəfli qaydada əməkdaşlığa üstünlük verir. Bu məqsədlə ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Türkiyə, əksər MDB ölkələri və s. dövlətlərin

vergi (*maliyyə*) orqanları ilə qarşılıqlı işgüzar əlaqələr qurulmuşdur. Hazırda Vergilər Nazirliyinin İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (*OECD*) ilə əməkdaşlığı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və bu, beynəlxalq əlaqələrin prioritet sahələrindən biridir.

Artıq bir neçə ildir ki, Azərbaycanı təmsil edən nümayəndələr OECD tərəfindən keçirilən qlobal forumlarda, seminarlarda, kurslarda və digər belə tədbirlərdə fəal iştirak edirlər. Vergilər Nazirliyi 2002-ci ildən Avropadaxili Vergi Administrasiyaları Təşkilatının (*IOTA*) üzvüdür. Bununla yanaşı, Avropadaxili Vergilər Nazirliyi MDB üzvü olan dövlətlərin vergi xidməti rəhbərlərinin Koordinasiya Şurasının (*VXRKŞ*) işində də fəal iştirak edir və Azərbaycan Respublikası Avropa Şurası üzvü olan dövlətlərin və OECD üzvü olan ölkələrin “Vergi məsələləri üzrə qarşılıqlı inzibati yardım haqqında” Strasburq Konvensiyasına qoşulmuşdur.

Nəticə və təkliflər

Qədim dövrlərdən bugünkü günümüzdə qədər Azərbaycanda mövcud olmuş vergiləri müqayisə etdikdə onların arasında bir çox oxşar və fərqli cəhətləri görürük.

İlk növbədə, oxşar cəhətləri nəzərdən keçirək. Tədqiq etdiyimiz dövrlərdə dövlət xəzinəsinə ödənilən vergilər və yerli zemstvo vergiləri mövcud olmuşdur. Müasir Azərbaycan Respublikasında da vergi sistemi dövlətin bütün ərazisində ödənilməli olan dövlət vergilərindən və yerli vergilərdən ibarətdir.

Qeyd edilən dövrlərin vergilərinin müqayisəsi bir çox fərqli cəhətləri də aşkara çıxarır. Bu isə, ilk növbədə vergi daxilolmalarının strukturu, yeni vergi növlərinin meydana çıxması, keçmişdə mövcud olmuş bir sıra vergi və rüsumların bu gün mövcud olmaması və vergi güzəştlərinin fərqli olması ilə bağlıdır.

İlk əvvəllər Azərbaycanda toplanılan vergi məbləğinin əsas hissəsini torpaq vergiləri və əsgəri vergi təşkil edirdi. Sonra isə ticarət və sənaye fəaliyyətindən vergilər və aksiz vergilər gəlirdi. Həmçinin vətəndaşların gəlirlərindən də tutulan vergilər vardı. Həmin dövrlərdə mövcud olmuş vergilərin bəziləri (*cizya, əsgəri vergi və s.*) zaman getdikcə aradan çıxmışdır.

Yüz, yüz əlli il bundan öncəyə nəzər yetirsək görürük ki, vergi güzəştləri, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı olan sahələrə yönəlmişdi ki, bu da ölkə əhalisinin qida məhsullarına, sənayenin isə xammala olan tələbatının maksimum ödənilməsini təmin etmək üçün edilirdi. Məsələn, çörək ticarəti, mal-qara, quşlar, duz, qida məhsulları ilə ticarət vergidən azad idi. Həmçinin gil, kərpic, daş plitələr və sair tikinti materiallarının istehsalı ilə məşğul olanlardan da vergi tutulmurdu.

Fikrimizcə, vergi sisteminin tarixi araşdırılarkən əsas diqqət tədqiqatını apardığımız tarixi dövrlərlə müasir dövr arasındakı ən başlıca fərq olan vergi siyasətinə yönəlməlidir. Belə ki, əvvəllər vergi siyasəti dövlət xəzinəsinin maksimum doldu-

rulmasına yönəlmişdir. Həmin dövrlərdə vergilərin tənzimləyici və stimullaşdırıcı funksiyalarından səmərəli istifadə olunmurdu və cəmiyyət daxilində gəlirlər ədalətli bölüşdürülmürdü. Müasir Azərbaycan Respublikasında isə vergi siyasəti dövlət büdcəsini vəsaitlə təmin etməklə yanaşı, həm də ölkə əhalisinin işgüzar fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına, iqtisadiyyatın tənzimlənməsinə və gəlirlərin cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələri arasında düzgün bölüşdürülməsinə xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədov Şərifli "IX əsrin II yarısı – XI əsr Azərbaycan feodal dövlətləri". Bakı, 1978.
2. "Azərbaycan tarixi" yeddi cildə I, II, III və IV cildlər. Bakı, 1998, 1999, 2000
3. Mustafazadə T.T. "Ümumi tarix". Dörd cildə. Bakı. Elm, 1995, 1997, 1998.
4. "Azərbaycan Cümhuriyyəti". Bakı. Elm, 1998.
5. Bünyadov Z. "Azərbaycan VII – IX əsirlərdə". Bakı, 1989, Azərənşr.
6. Bünyadov Z. "Azərbaycan tarixi". Bakı, 1994.
7. Əliyərli Süleyman "Azərbaycan tarixi". Bakı, 1996.
8. Əzizov T.Ə. "Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində". Bakı, Zaman, 1998.
9. Musayev A.F. "Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri". Bakı. Elm, 2004. Elmi-publisistik məqalələr, Azərbaycanda vergi tarixindən, səhifə 265-304.
10. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F., Sadiqov M.M., Kəlbəyev Y.A., Rzayev Z.H. "Vergilər və vergitutma". Dərslik. Bakı, 2006.
11. Musayev A. "Vergi sistemi", Bakı. 2001.
12. Həsənli M. "Vergilər". Bakı, 1999.
13. Məmmədov S.M. "Vergi və vergi sistemi". Bakı, 1998.
14. Həsənli M. "Bazar iqtisadiyyatı ölkələrinin vergi sisteminin formalaşdırılması", Bakı. 1998.
15. Vəlixanlı N. "Ərəb Xilafəti və Azərbaycan". Bakı, 1993.
16. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2010. "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı.
17. taxes.caspel.com/child/download/vergitarixi.pdf

Набиев Исмаил Ибрагим оглы

Магистр 1-го курса Азербайджанского Государственного Экономического Университета

История налоговой системы Азербайджана

Резюме

Цель исследования: исследование истории налоговой системы, эволюция исследований истории налоговой системы и закрепление современных стремлений.

Методология исследования: наряду с общими теоретическими методами состоит из методов исторической последовательности.

Результаты исследования: было подтверждено наличие налогов в Азербайджане еще с давних времен и, несмотря на множество исследований в налоговой системе, впервые в системном виде исследована историческая последовательность, обнаружены разные виды налогов, обязанностей и государственной политики в разные исторические времена.

Ограниченность исследования: ограниченность научных исследований в Азербайджане на данную тему, и информация о разных видах налогов, относящихся к первым этапам истории, дошла до наших времен в недостаточном количестве.

Практическое значение исследования: с точностью исследована история налогов, что дает возможность правильно осмыслить налоговую систему Азербайджана с давних времен до сегодняшнего дня.

Подлинность и научное новшество исследования: обобщены разные подходы, определены разные направления развития данной темы. Это первое исследование в данном направлении на азербайджанском языке.

Ключевые слова: экономика Азербайджана, налог и налогообложение, налоговая история, налоговая политика.

Nabiyev Ismayil Ibrahim ogli

1st course master of the Azerbaijan State Economy University

The history of the tax system in Azerbaijan

Summary

Purpose - to investigate the history of the tax system, evolution of the research to the history of the tax system and asserting of the contemporary propensity.

Design/methodology/approach - The methodology of research: Except general, theoretical methods, historical consistency consist of methods.

Finding - Result of the research: emerging of the existence of the taxes in Azerbaijan for the ancient times, researching systematically with the historical order for the first time though the majority of the research of the tax systems, emerging what kind of tax and obligation usage in various times and being different of the tax policy of the states existed in each historical age.

Research limitation/implications - the sufficiently limitation of the scientific researches connected with the subject in Azerbaijan, not reaching enough till our age the information of the existed tax kinds in the initial stages

Practical implications- the history of the tax system giving opportunity for perceiving existing tax system till our age form ancient in Azerbaijan investigating very accurately.

Originality/value - determining of the basic development directions connected with the subject generalizing different approaches and being of the first researches in this direction in the Azerbaijan language literature.

Key words: *The economy of Azerbaijan, tax and retaining tax, the history of the tax, the policy of the tax.*

JEL Classification Codes: E62, N9, H2

Məqalə redaksiyaya daxil olmuşdur: 28.04.11

Çapa qəbul olunmuşdur: 26.05.11.